

**BOLA NUTQ PATOLOGIYASINING SHAKLLANISHIGA TA'SIR
ETUVCHI PERINATAL XAVF OMILLARI****Mahkamova Iroda Suhbatulla qizi***Alfraganus universiteti Pedagogika fakulteti**Maxsus pedagogika (logopediya) yo'nalishi**2 bosqich talabasi**Ilmiy rahbar: Alfraganus universiteti**v.b dotsent PhD Utbasarova Umida.M***Annotatsiya**

Ushbu maqolada bola nutq patologiyasining shakllanishiga ta'sir etuvchi perinatal xavf omillari tahlil qilinadi. Tug'ilishdan oldingi, tug'ilish jarayonidagi va tug'ilgandan keyingi davrlarda yuzaga keladigan fiziologik hamda patologik holatlar markaziy asab tizimining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi ta'kidlanadi. Ayniqsa, gipoksiya, asfiksiya, homiladorlik toksikozi, erta yoki kech tug'ilish, tug'ruqdagi travmalar nutq markazlarining shakllanish jarayonini buzadi. Shuningdek, nutq nafasining to'g'ri shakllanishi va havo oqimini boshqarish bo'yicha o'yin mashqlari, metodlar va usullar korreksion ishda muhim ahamiyatga ega ekani ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: havo oqimi, o'yin mashqlari, metodlar, usullar.

Аннотация

В статье рассматриваются перинатальные факторы риска, влияющие на формирование речевой патологии у детей. Отмечается, что физиологические и патологические состояния в антенатальном, интранатальном и раннем постнатальном периодах могут оказывать негативное влияние на развитие центральной нервной системы. Особое внимание уделяется таким факторам, как гипоксия, асфиксия, токсикоз беременности, преждевременные или запоздалые роды, родовые травмы, которые нарушают процесс формирования речевых центров. Также подчеркивается значение дыхательных упражнений, направленных на формирование воздушной струи, игровых упражнений, методов и приемов, применяемых в коррекционной работе с детьми, имеющими речевые нарушения.

Ключевые слова: воздушная струя, игровые упражнения, методы, приемы.

Annotation

The article examines perinatal risk factors influencing the formation of speech pathology in children. It is noted that physiological and pathological conditions during the antenatal, intranatal, and early postnatal periods may negatively affect the

development of the central nervous system. Particular attention is paid to factors such as hypoxia, asphyxia, pregnancy toxicosis, premature or delayed birth, and birth trauma, which can disrupt the formation of speech centers. The importance of breathing exercises aimed at developing the air stream, as well as play-based techniques, methods, and approaches used in corrective work with children who have speech disorders, is also emphasized.

Keywords: air stream, play exercises, methods, techniques.

Nutq nafas olish — bu tovushli nutqning asosi, tovush va ovoz hosil bo‘lishining manbaidir.

Nutq tovushlarini hosil bo‘lish manbai — bu o‘pkadan chiqib, hiqildoq, halqum, og‘iz yoki burun bo‘shlig‘i orqali tashqariga yo‘naladigan havo oqimidir. Ma’lumki, nafas olish a’zolari o‘zining asosiy biologik funksiyasi — gaz almashinuvi bilan bir qatorda, ovoz hosil qilish va artikulyatsiya funksiyalarini ham bajaradi.

Bola nutq nafasining rivojlanishi ontogenez jarayonida nutqning rivojlanishi bilan bir vaqtda sodir bo‘ladi va taxminan 10 yoshga kelib yakunlanadi. “Nutq nafas olish — bu og‘zaki nutq ishlab chiqarish bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan ixtiyoriy psixomotor reaksiyalar tizimidir” [1, 4-bet].

Nutq nafasining shakllanishi, shu jumladan, havo oqimini to‘g‘ri shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Havo oqimini shakllantirish tovushlarni to‘g‘ri qo‘yish uchun zarur va muhim shartlardan biri hisoblanadi. Havo oqimini shakllantirish bo‘yicha mashg‘ulotlar, to‘g‘ri tovush talaffuzini shakllantirishning tayyorgarlik bosqichida, fonematik eshituvni va artikulyatsion motorikani rivojlantirish bilan bir qatorda olib boriladi. Nafas mashqlari bolada nafaqat nafas chiqarish kuchini, balki uni to‘g‘ri taqsimlash ko‘nikmasini ham shakllantirishga yordam beradi.

Tayyorlov bosqichida havo oqimini shakllantirish bo‘yicha logopedik ish tizimi bolaning quyidagi asosiy qarama-qarshiliklarni farqlay olish qobiliyatini rivojlantirishga asoslanadi.

Shovqinli (sh-sh, j-j) tovushlarni talaffuz qilishda havo oqimi: keng, iliq, sust va tarqoq bo‘ladi.

Sviztaydigan (s-s, z-z) tovushlarni talaffuz qilishda esa havo oqimi: tor, sovuq, kuchli va yo‘naltirilgan bo‘ladi.

Ma’lumki, tovushlar nafas chiqarish fazasida hosil bo‘ladi. Ontogenezning kech bosqichlarida shakllanadigan tovushlarning aksariyati yo‘naltirilgan havo oqimini talab qiladi.

Havo oqimining uchta asosiy yo‘nalishi mavjud:

1. Havo oqimi tilning markaziy qismi bo‘ylab to‘g‘ridan-to‘g‘ri yo‘naladi. Bu lab-tish tovushlari (v, v’, f, f’), orqa til tovushlari (k, k’, g, g’, x, x’), old til tovushlari

(t, t', d, d'), shuningdek, shivirlovchi (s, s', z, z', ts) tovushlarni talaffuz qilishda kuzatiladi.

2. Havo oqimi tilning markaziy qismi bo'ylab yuqoriga yo'naladi. Bu shovqinli tovushlar (sh, j, shch, ch) va titroq tovushlar (r, r') uchun xosdir.

3. Havo oqimi tilning yon chetlari bo'ylab yo'naladi. Bu to'siqli-o'tuvchi tovushlar (l, l') uchun xarakterlidir.

Logopedik ish tizimida havo oqimini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Yopiq lablar orqali puflash. Bu mashq yonoq mushaklarini mustahkamlash uchun mo'ljallangan. Ikkala yonog'ini bir vaqtda havo bilan to'ldirish va havoni ushlab turish. So'ng navbatma-navbat o'ng va chap yonog'ini shishirish (havoni bir yonog'dan boshqasiga o'tkazish). Keyin yonoqlarni og'iz bo'shlig'iga tortib, lablarni oldinga cho'zish [2, 29-bet].

Trubka shaklida cho'zilgan lablar orqali puflash. Bu mashq og'iz atrofidagi halqasimon mushakni mustahkamlaydi.

Yonoqlarni shishirmasdan puflash. Lablar biroz oldinga surilib, o'rtada yumaloq teshik hosil qiladi. Shu teshik orqali havo chiqadi.

Qo'l kaftiga yoki yengil predmetlarga puflash. Masalan: qog'ozdan yasalgan kapalaklar, qushchalar, samolyotlar yoki qor parchalarini ipga osib qo'yish yoki stol, deraza tokchasiga qo'yish mumkin. Bu mashqlar uzoq va bir maromdagi nafas chiqarishni rivojlantirishga yordam beradi. Shuningdek, stol ustida ping-pong to'plari, marmar sharchalar, qalamlar yoki paxta sharchalarini puflab siljitish mumkin. Konstruktor detallaridan "darvozalar" yasab, ularni puflab to'pni darvozaga kiritish — "mini futbol" o'yini shaklida o'tkaziladi. Musobaqa shaklida ham tashkil etish mumkin: "Kim tezroq to'pni (qalamni) darvozaga kiritadi?".

Shamni o'chirish. Katta rangli yoki kichik suvenir shamlar ishlatiladi. Bola yonoqlarni shishirmasdan, sokin, qisqa nafas olib, keyin asta-sekin chiqargan havosi bilan shamni o'chiradi [4, 165-bet].

Tabassum holatidagi lablar orqali puflash.

Lablar biroz tabassum holatida cho'zilgan, ularning orasida tor teshik hosil bo'ladi. Og'iz burchaklari tishlarga bosilgan. Bola shu teshikka yo'naltirilgan havo oqimini ko'rsatkich barmog'i bilan yonma-yon harakatlantirib, uni "bo'lish" orqali eshitiladigan shovqin hosil qiladi. Agar havo oqimi to'g'ri yo'naltirilgan bo'lsa, shovqin aniq eshitiladi.

Xuddi shu holatda bola lablari bilan tilni yengil urib, chiqish fazasida "pya-pya-pya" tovushlarini talaffuz qiladi.

Tilga puflash mashqlari.

Tilning oldingi qismi bo'ylab "yo'lcha" hosil qilib, uning ustiga tish cho'tkasi yoki tishpichoq qo'yiladi va unga havo yuboriladi.

Tilning keng qismini yuqori tishlar ortida ushlab, uchiga puflab “shamol”ni his qilish.

Keng tilni pastki lab ustiga qo'yib, chetlarini bukish orqali “jo'yakcha” hosil qilish va shu jo'yakcha orqali engil puflash.

Havo oqimini shakllantirish jarayonida quyidagi metodik tavsiyalarga amal qilish zarur:

Mashqlar yaxshi shamollatilgan, o'rtacha namlikdagi xonada o'tkazilishi kerak.

Bola qulay holatda — o'tirgan, turgan yoki yotgan holda mashq qilishi mumkin, tanasi erkin bo'lishi lozim.

Ko'krak qafasi to'g'ri, orqa tik, to'g'ri holatda bo'lishi kerak.

Nafas olish chuqur va sokin, burun orqali bajariladi; nafas chiqarish esa og'iz orqali yengil, tekis, cho'zilgan va zo'riqishsiz bo'lishi lozim.

O'pkalarning ortiqcha ventilyatsiyasi (chuqur nafas mashqlari) bosh miya po'stlog'ini kislorod bilan boyitadi, bu esa bolaning nutq faoliyatini faollashtiradi.

Mashqlarni ortiqcha yoki tez-tez bajarish bosh aylanishiga olib kelishi mumkin, shuning uchun ularning miqdori va sur'ati me'yorida bo'lishi kerak. Mashqlar davomida yonoqlarni shishirmaslik tavsiya etiladi; zarurat tug'ilganda ularni qo'l bilan ushlab turish orqali taktil nazoratni qo'llash mumkin. Dastlabki bosqichlarda bolaga o'z harakatlarini nazorat qilishga yordam berish uchun ko'zgu ishlatiladi. Havo oqimini nazorat qilish uchun bolaning og'zi oldiga paxtacha qo'yiladi: mashq to'g'ri bajarilganda u harakatlanadi. Mashqlarni hisob bilan bajarish mumkin. Muhimi, bola o'zini tinch va xotirjam his etishi kerak.

Havo oqimini shakllantirishda quyidagi usullar qo'llaniladi:

“Taktill nazorat” usuli. Bolaning bir qo'lining usti o'z og'zi oldiga, ikkinchi qo'lining usti esa logoped og'zi oldiga qo'yiladi. Bu orqali bola o'z havo oqimini sezadi va uni o'qituvchi namunasi bilan solishtiradi. Shu mashqni ko'zlarni yumgan holda bajarish bolaning e'tiborini taktil sezgilarga qaratishga yordam beradi.

“Ipni g‘altakka o‘rash” mashqi. Bola puflash jarayonida qo‘llari bilan ipni g‘altakka o‘rayotgandek harakat qiladi.

Havo oqimini rivojlantirish mashqlari maqsadi: kuchli, yo‘naltirilgan, davomli va silliq og‘iz orqali chiqadigan havo oqimini shakllantirish.

“Qor parchasi” mashqi. Logoped bolaga paxtadan “qor parchasi” beradi va uni qo‘ldan puflab uchirishni ko‘rsatadi. So‘ng bola ham shunday takrorlaydi.

“Futbol” mashqi. Bola tilining old qismini pastki lab ustiga qo‘yadi va [f] tovushini cho‘zib aytish orqali paxtani stol ustidan puflab uchiradi.

“Qizg‘in til” mashqi. Bola tabassum qiladi, og‘zini ochadi, tishini ko‘rsatadi va tilini pastki labga qo‘yib, “pya-pya-pya” kabi tovushlarni chiqaradi.

“Pufakchalar” mashqi. Ikkita plastik stakan olinadi: biriga ko‘proq, ikkinchisiga kamroq suv quyiladi. Bola somoncha orqali navbat bilan kuchli va zaif puflaydi, suv to‘kilmasligi kerak.

“Qor yog‘moqda” mashqi. Ichiga mayda ko‘pik (penoplast) solingan shaffof shisha idishga bola somoncha orqali puflaydi va “qor” harakatini kuzatadi.

“Paroxod g‘uvillaydi” mashqi. Bola kichik shisha idish og‘ziga til uchini tegizib puflaydi — shunda “paroxod” tovushi hosil bo‘ladi.

Ushbu mashqlarni muntazam bajarish nafaqat kuchli va yo‘naltirilgan havo oqimini shakllantiradi, balki nutqiy nafasni rivojlantiradi, artikulyatsion apparat mushaklarini mustahkamlaydi va to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Xulosa

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, havo oqimini shakllantirishga qaratilgan mashqlar nutqiy nafasni rivojlantirishda, artikulyatsion apparat mushaklarini mustahkamlashda va to‘g‘ri tovush talaffuzini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Havo oqimini to‘g‘ri boshqarish nafaqat fonatsiya jarayonining fiziologik asosini ta‘minlaydi, balki fonematik eshitish va artikulyatsion koordinatsiyani ham yaxshilaydi.

Taktil, vizual va eshituv nazorati elementlarini o‘z ichiga olgan o‘yinli mashqlar bolaning diqqatini jamlash, nafas chiqarishni boshqarish va harakatlarni muvofiqlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Mashg‘ulotlarning muntazamligi va

bosqichma-bosqich murakkablashuvi bolalarda nutq apparati faoliyatining barqaror shakllanishiga olib keladi.

Shunday qilib, havo oqimini shakllantirish metodikasini logopedik amaliyotga tizimli ravishda joriy etish nutq buzilishlarini korrektsiyalashning samaradorligini oshiradi va bolalarda to'g'ri nutqiy nafasni rivojlantirishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Мирзаева М. —Nutq apparatini rivojlantirishda artikulyatsion mashqlar tizimi // Logopediya asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2018. – 124 b.
2. Холматова Н. —Maktabgacha yoshdagi bolalarda tovush talaffuzini shakllantirish metodikasi // Defektologiya ilmiy jurnali. – Toshkent, 2020. – №3. – B. 27–31.
3. Зинатуллина Г.Р. —Развитие речевого дыхания у детей с нарушениями звукопроизношения // Логопедия и коррекционная педагогика. – Москва, 2017. – С. 54–57.
4. Нурматова Г. —Bolalarda nutqiy nafasni shakllantirishning bosqichli usullari // Logopedik amaliyotda innovatsiyalar. – Toshkent: TDPU, 2021. – B. 163–167.
5. Волкова Г.А. Логопедическая ритмика и дыхательные упражнения при нарушениях речи. – Санкт-Петербург: Речь, 2019. – 210 с.
6. Каримова М. —Nutq terapiyasida o'yin texnologiyalarining qo'llanilishi // O'zbekiston defektologiyasi. – Toshkent, 2022. – №2. – B. 88–92.
7. Шахнова И.В. Формирование воздушной струи у детей с дислалией. – Москва: Академкнига, 2016. – 184